

BORTGLÖMD MÅNGFALD?

De odlade växterna

MATTIAS IWARSSON & HÅKAN TUNÓN

Kulturväxter har följt människor i alla delar av världen och i alla tider. De bär på kulturhistoria och en genetisk rikedom som är väl värd att beakta och bevara. Med kulturväxter menas sådana som har hållits i odling. Spannmål, grönsaker, frukter, rotfrukter, fiberväxter (till kläder, rep, etc.), medicinalväxter och prydnadsväxter är exempel på odlad mångfald.¹ Vilda arter har under de senaste 5 000–10 000 åren successivt förändrats genom urval för särskilda behov. Av jordens minst 369 000 kända kärnväxter odlas åtminstone 35 000 arter.² När de vilda växterna började odlas skedde ett medvetet eller omedvetet urval av individer med rätt egenskaper, som till exempel att vara lättodlade, ge rik skörd, eller ha god smak och lagringsförmåga. I de vilda växternas naturliga, inneboende variation kan människornas urval utgöra en selektion från generation till generation vilket leder till utveckling av olika sorter. Växterna domesticeras.

Vildmoroten är exempelvis en tvåårig växt som har en pålrot av varierande färg, men som nästan alltid är smal, seg och oätlig. När människorna ville ha den som föda valdes söta sorter med lite bitterämne. Människans urvalsarbete har genom historien gjort att det idag finns många olika sorter med vita, gula, röda och violetta rötter.

Till skillnad mot många kulturväxter som är så kallade ettåriga och sätter frö redan planteringsåret är moroten tvåårig. För att föröka morotsorter måste alltså första årets rot övervintras för att sedan blomma och ge frö året därpå. Arten pollineras dessutom av flygande insekter, så för att bevara sortegenskaperna måste man ta hänsyn till korsningsrisken. Därför kan bara en sort fröodlas i taget och då är det viktigt att vildmorot inte finns i närheten. I november 2020 fanns 393 morotsorter i Sveriges kulturväxtdatabas (SKUD). Databasen listar totalt mer än 25 000 växtarter och ungefär 80 000 växtsorter, men då tar den även upp importerade arter och sorter. De äldre kulturväxsorterna utgör i sig ett grönt kulturarv, och biologisk mångfald omfattar i allra högsta grad även det odlade.

Varför bevara de gamla kulturväxterna?

Man kanske kan tycka att dessa gamla sorter endast hör hemma i historien och att de nya är allt vad vi behöver. Men då gör man det enkelt för sig och drar måhända slutsatsen att det inte skulle finnas andra skäl för att bevara en genetisk bredd hos de odlade växterna. Så är det naturligtvis inte och här följer en rad viktiga anledningar³:

1. *Egenvärdet*. Vilken rätt har vi att utrota arter? Eller medvetet låta sorter försvinna? Sorterna är resultatet av mänsklighetens gemensamma ansträngningar.

1 Iwarsson, 2014.

2 Kew 2017; Khoshbakht & Hammer, 2008.

3 Baserat på *Det gäller livet: vårt levande gröna kulturarv* – ett öppet forum som hölls på Kungl. Skogs- och Lantbruksakademien 5 mars 2019.

Variation kan vara stor, både inom släkten och arter. Här två vetesorter. Höstvete 'Kosack' (*Triticum aestivum*) (ovan), den vanligaste sorten på våra veteåkrar, och enkornsvete (*Triticum monococcum*) – ett ursprungligt vete. Foton: Matti Wiking Leino.

2. *Kulturarvet*. Växsorterna kan berätta något om vår historia på samma sätt som exempelvis byggnader och föremål. Vissa sorter kan ha ett särskilt historiskt, kulturellt eller socialt värde för lokalsamhället, regionen eller nationen.
3. *Genresursen*. De genetiska resurserna utgör mänsklighetens gemensamma och nödvändiga försäkringskapital, eftersom vi inte vet vilka egenskaper som behövs för framtiden. Bevarandet kan ske i form av frön, men för vissa växtslag – som t.ex. fruktträd – krävs aktiv odling.
4. *Livsmedels- och odlingssäkerhet*. En mångfald av sorter ökar möjligheten till urval för framtida odlingar och minskar sårbarheten i jordbruket/trädgårdsodlingen.
5. *Ekologiskt värde*. En ökad mångfald i odling bidrar till att gynna den vilda biologiska mångfalden i omgivningarna.⁴
6. *Aspekten landsbygdsutveckling*. Vissa kultursorter kan ha stort kommersiellt eller annat värde för lokal och regional utveckling (lokal mat, kulturturism, upplevelser, hembygdsgrändar, etc.).
7. *Längtan efter variation*. Det vore väl tråkigt om alla äpplen smakade likadant, om alla rosor vore röda, om alla luktarter doftade lika etc.

Våra äldre kulturväxter behöver inte bara inventeras, samlas in och bevaras. De behöver även studeras vad gäller särdrag och egenskaper. Berättelser om olika sorter kan både förmedla deras kulturhistoriska sammanhang⁵ och samtidigt ligga till grund för en förståelse för nya användningsområden. Under de senaste tjugo åren har Programmet för odlad mångfald vid SLU, Pom, arbetat med att kartlägga svenska kulturväxter. Det startade med inventering av olika växtslag – köksväxter, prydnadsväxter, träd, buskar och många andra – på jakt efter sorter som förekom i odling före 1950. Av alla de tiotusentals växter som har samlats in, analyserats och karakteriserats, bevaras nu ett par tusen för framtiden som frö i den nordiska genbanken eller som plantor i en nationell genbank. Men det är fortfarande mycket kvar att upptäcka, och många historier om kulturväxterna och deras sammanhang som vi ännu inte känner till!

Referenser

- Kew, Royal Botanic Gardens. 2017. *State of the World's Plants*. Kew, London
- Khoshbakht, K., Hammer, K. 2008. How many plant species are cultivated? *Genet. Resour. Crop Evol.* 55:925–928. <https://doi.org/10.1007/s10722-008-9368-0>
- Iwarsson, M. 2014. *Gamla trädgårdsväxter. Nyttan och nöjets biologiska kulturarv*. Vårda väl. Biologiskt kulturarv. Riksantikvarieämbetet, Visby. <http://samla.raa.se/xmlui/handle/raa/6829>
- Sirami et al. 2019. Increasing crop heterogeneity enhances multitrophic diversity across agricultural regions. *PNAS* 116(33):16442–16447. <https://doi.org/10.1073/pnas.1906419116>

4 Exempelvis Sirami et al., 2019.

5 Iwarsson, 2014.

Fågelbär (Prunus avium) är den vildväxande arten till våra odlade bigarräer, alltså sötkörsbären. Vid en gammal torpgrund i Roslagen visade frukterna stor variation i storlek, färg och smak. De mörka var godast men de gulröda störst. Vilka ska vi välja? Foto: Mattias Iwarsson.